

SZEMLE

POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ A 21. SZÁZADBAN: KRITIKAI MEGKÖZELÍTÉSEK

Magyarországon a rendszerváltás óta többen, többféle szempontból is foglalkoztak a politikai szocializáció, a politikai kultúra témáival.¹ Az empirikus kutatások kérdésfeltevései általában az 1990-es években felnövő nemzedék politikával kapcsolatos tudását, a demokratikus értékekhez való viszonyát, illetve azt kutatták, hogy mely médiumok milyen formában járulnak hozzá ezeknek a tudásoknak, vagy éppen a tudás hiányának a kialakulásához. Nyilvánvaló, hogy egy olyan jelentős esemény, mint a rendszerváltás, ösztönzően hatott az ilyen jellegű kutatásokra, hiszen nemcsak a szocializáló közeg változott meg alapvetően, hanem a szocializálandó értékek is. A politikai szocializáció témája érthetően a nagyobb politikai, társadalmi változások idején a legérdekesebb téma a kutatók számára.

Hogy a 20. század végének átalakulásai mennyire tűnnek majd kiugróan nagy változásoknak az utókor számára is, arról jelenleg megoszlanak a vélemények. A politikai szocializációt kutató szociológusok, politológusok, oktatáskutatók egy része mindenesetre úgy látja, hogy ezek jelentős folyamatok. Erről tanúskodik például egy 2001-ben Németországban tartott konferencia címe is: „Politikai szocializáció, részvétel és oktatás. Korszakváltás – demokratizálódási folyamatok” (*Political Socialization, Participation, and Education. Change of Epoch-Processes of Democratization*). Nagyjából ennek a konferenciának az anyaga jelent meg a Peter Lang kiadónál a „Munka – Technológia – Szervezet – Társadalom” sorozat részeként. A kötetben található 17 tanulmány szerzői, bár sok különböző területet vizsgálnak, lényegében arra a kérdésre keresik a választ, hogyan lehet-

séges fenntartani, vagy egyes, a jelent teljesen pesszimistán látó szerzők szerint, megindítani a demokratikus értékrendszer fejlődését? Milyen módjai vannak a demokratikus részvétel erősítésének az élet legkülönbözőbb területein? Milyen irányt vesznek a társadalmi és politikai rendszerek a harmadik évezredben? Mi a kapcsolat oktatás, munka, politika és demokrácia között? Egy kicsit leszűkítve a kérdést: mi a kapcsolat az oktatáspolitikai és a társadalmi kapcsolatok újra- (vagy újjá)termelődése között? Milyen szerepe lehet a kritikai oktatásemeléseknek, különös tekintettel a részvételre vonatkozó meglátásoknak a demokratikus gyakorlatok minél teljesebb és optimális megvalósulásában?

A kötet a bevezető részen kívül három nagyobb egységre tagolódik. A munka és a jóléti intézkedések világát érintő kérdésekkel foglalkozik az első rész, oktatással kapcsolatos írásokat tartalmaz a második rész, a harmadik részben pedig a lehetséges követendő politikák és forgatókönyvek kapnak helyet.

A válogatásmód máris tükrözi a szerzőknek és a szerkesztőknek azt a szemléletét, hogy a politikai szocializáció nem pusztán a gyerekkorra, az iskolai évekre korlátozódik. Az iskola csak egyike azon intézményeknek, amelyeknek alapvető jelentőségük van a demokratikus gyakorlatok, illetve az ezekre való hajlandóság kialakításában. A munka világa, a munkahely azonban szintén fontos intézmények: jó érzékkel foglalkozik ezzel a tanulmánykötet, hiszen, ha „nem az iskolának, hanem az életnek tanulunk”, akkor érdemes megfigyelni, hogy az iskolában ideális esetben megjelenített demokratikus értékrendek hogyan jelennek meg az „életben” – azaz például a munkahelyen.

A kötetben található tanulmányok hangsúlyozottan nem értéksemleges beállítódásúak. A kri-

¹ Lásd pl.: Szabó Ildikó & Örkény Antal (1998) *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest, Minoritás Könyvek; Szabó Ildikó (2000) *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

tikai megközelítés általános. Több esetben igen erősen elkötelezett írások ezek; mindez nem von le az értékükből, sőt, az olvasóban felmerül a kérdés, hogy van-e értelme politikai szocializációval foglalkozni politikai jellegű elkötelezettség, normatív célok nélkül?

Ez a normativitás végigvonul a könyvön: A kötetben megtalálható tanulmányok némelyike nem is annyira tudományos írás, mint inkább ironikusan felvázolt helyzetkép, politikai kiáltvány. Ilyen például az első, tehát a munka világával foglalkozó részben található, György Széll által dráma-szinopszis formában előadott írás (*Workplace, Democracy and Alienation – a Modern Drama until now in three Acts with a Prologue*) arról a folyamatról, amelynek szereplői a Tőke, a Munka, a Szakszervezetek, az Egyének és az Állam, és amelynek során egyre kilátástalanabb mértékűvé válik az elidegenedés. A szerző szórakoztatón, bár nem túl mélyen elemezve villantja fel nemcsak a különböző, jelenünk szerves részeivé váló munkaszerveződési formáknak (különös tekintettel a távmunkákra, a „vállalati identitásra”) az elidegenedéshez való viszonyát, hanem az élet, és tulajdonképpen a politika depolitizálódását is. Olyan világban élünk, amelyet a hatalmon lévők egyre inkább egy hatalmas vidámparkká igyekeznek tenni, ahol az „alávetettek”-ben fel sem merül, hogy részt vehetnének sorsuk irányításában, hogy megkérdőjelezhetnék a világot. A szerző szerint az elidegenedést nem győztük le, hanem még attól is kezdünk idegenkedni, hogy egyáltalán foglalkozzunk vele.

Az elidegenedés problematikája, teljesen érthetően, gyakran visszatérő témája a könyvnek. Milyen lehetőségek létezhetnek ennek a jelenségnek a csökkentésére? Ez természetesen, már csak azért is, mert a szerzők hangsúlyozzák a terminológia marxi kötődését, erőteljesen előkerül a munka világával foglalkozó empirikus írásokban is. Volkmar Kreissig például azzal foglalkozik (*Participation in the Organization of Production – Democratizing the Work Process?*) saját vizsgálata kapcsán, vajon hogyan lehetséges demokratizálni a munkafolyamatokat, miképpen lehetséges az, hogy a dolgozók részt vegyenek saját munkájuk irányításában, és ekképpen hogyan előzhető meg a teljes elidegenedés.

Az oktatással kapcsolatos írások közül Kreissig tanulmányához hasonlóan empirikus adatfelvé-

telek ismertetésére épül Russel Farnen cikke (*Political Socialization, Culture, and Education in 21st Century USA and Canada: State of the Art in North America*), amelyben az állampolgári ismeretek (civic education) oktatása áll középpontban. Az Amerikai Egyesült Államokban ennek a tantárgynak az oktatása mögött az az elképzelés húzódik meg, hogy minél több politikai ismeret átadásával lehetséges a leghatékonyabban „jó” (aktív, tudatos stb.) állampolgárokat nevelni. A cikk szerzője azonban arra figyelmeztet, hogy valójában ez a megközelítés kicsit leegyszerűsíti a valóságot. Érvelésében egy felmérésre hivatkozik, amelynek eredményei arról tanúskodnak, hogy a megfelelő mennyiségű állampolgári ismerettel rendelkezők nemcsak magasabb iskolai végzettségűek, hanem magasabb jövedelműek is – jogosan teszi fel tehát a kérdést, hogy lehet az, hogy a témával foglalkozók, miközben a politikai kultúra erősítése érdekében általában sürgetik az oktatás kiterjesztését, szinte soha nem vizsgálják a jövedelmi hatások befolyásolásának lehetőségét. Túl leegyszerűsítő lenne pusztán azt állítani, hogy az iskolai végzettségek növelésével elérhető lenne a nagyobb és öntudatosabb részvétel a politikai életben.

A nagyobb fokú iskolázottság önmagában amúgy sem feltétlenül eredményezi, hogy az emberek a tekintélyelvűséget elvető, aktív demokraták lesznek, hiszen bármily közhelyes legyen is, de igaz: nem mindegy, hogy mi a tartalma az iskolai tananyagoknak, amelyet az iskolázottak elsajátítanak. A szerző és társai 44 országra kiterjedő felmérésének eredményei szerint csak a demokratikus és fejlett országokban tölti be az oktatás ezt a demokratizáló szerepet. Igen erőteljes hatása van annak, hogy az oktatáspolitikában (és az oktatási gyakorlatban) megjelennek-e, és ha igen, milyen hangsúllyal, olyan fogalmak, hívószavak, mint a multikulturalizmus vagy a globalizáció. Hiszen igaz, hogy az oktatás egyike azoknak a rendszereknek, amelyek keresztül zajlik a politikai szocializáció, amelyen keresztül az emberek megismerik a hagyományokat, értékeket, intézményeket; ugyanakkor, hangsúlyozza a szerző, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy interaktív, kétoldalú folyamatról van szó: az oktatás formája, tartalma, minősége nemcsak megismertet a politikai kultúrával, de hatással is lehet rá. A kutatás egyik legfontosabbnak tűnő megállapítása szerint pél-

dául azoknak az iskoláknak a diákjai bizonyultak a legtöbb és legfontosabb politikai tudással rendelkezőnek, ahol demokratikus gyakorlatok valósulnak meg a hétköznapokban. A szerző a kritikai oktatásméletek számbavételével igyekszik figyelemfelhívást éppén egy ide kapcsolódó veszélyre, mégpedig arra, hogy Amerikában, legalábbis számos kritikai gondolkodó szerint, az iskola világa nem alkalmas a demokratikus értékrendszer átadására. Állításuk szerint az amerikai iskola politikai célja nem a részvétel és az aktivitás elősegítése, hanem a politikai passzivitás és konformitás batorítása. Az iskolák engedelmességet és patriotizmust tanítanak, nem pedig kritikai gondolkodást és demokratikus értékeket. Sőt, ezek a szerzők azt is állítják, hogy az amerikai történelmi, állampolgári ismeretek oktatásának tananyagai az iskolákban inkább valamiféle állampolgári tudatlansághoz, politikai érdektelenséghez járulnak hozzá, mégpedig azért, mert unalmas, redundáns és nem gyakorlatias az oktatás módszere és tartalma.

Az állításokkal, amelyek az elmúlt egy-két évtized amerikai kritikai oktatásszociológiájában amúgy is gyakran feltűnnek, nem nehéz egyetérteni. Ugyanakkor a cikkből kimaradt az ismertetése azoknak a kutatásoknak, amelyek ezeket az eredményeket alátámasztják – tankönyvelemzések, iskolai megfigyelések eredményei sorakozhatnának itt. Az aggodalmak azonban megalapozottnak tűnnek. Egy 90 000 diákra kiterjedt 1999-es nemzetközi felmérés adatairól beszámolva a szerző azt állítja, hogy a passzivitás világjelenség: általában elmondható, hogy a fiatalok úgy gondolják, a jó állampolgárság egyenlő azzal, hogy szavazni kell a választásokkor, de például nem foglalja magában sem az aktív pártpolitikai részvételt (mint például a párttagság), sem a nyilvánosság olyan elemeit, mint például az olvasói levelek írását. A felmérés arról tanúsodik, hogy a fiatalok, miközben terveik között szerepel, hogy a civil szférában részt vállaljanak (önkénteskedjenek, környezetvédelemmel foglalkozzanak stb.), addig a szűken vett politikai jellegű tevékenységekre ellenérzésekkel tekintenek. A politikai tevékenység újradefiniálása zajlik, állítja a szerző: kizárólag a voluntarizmus, a közösségben való ténykedés, jótékonykodás számít a politikai cselekvés színterének. Bár

a szerző nem hangsúlyozza, azért ehhez hozzá kell tennünk, nem ez önmagában az igazi probléma: a mai magyar társadalomban például egyértelműen pozitív jelenség lenne, ha a közösségi szolidaritás ilyen mértékben megjelenne a fiatalok értékrendjében. A gond inkább a szigorúan vett politikai étellel kapcsolatos gyanakvás, a szinte teljes elidegenedés, hiszen ez nyilvánvalóan meggátolja az egyéneket abban, hogy saját sorsuk alakulását ők maguk vegyék a kezükbe. A hagyományos értelemben vett politikától való eltávolodást felerősíti a média által festett negatív kép, a demokratikus részvételről megnyilvánuló elitista nézetek. Farnen cikke, többek között, az amerikai nyilvánosság szerkezetét, az iskolai tanterveket okolja a nem demokratikus, elidegenedettséget sugalló értékek előretöréséért.

A kötetből nem maradhattak ki olyan írások sem, amelyek a 21. század politikai életének lehetséges alakulásait a nemzeti kontextuson túl lépve elemzik. Douglas Kellner a globalizáció ellentmondásos jelenségére adható válaszokkal foglalkozik (*Globalization, September 11, and the Restructuring of Education*). Bármit gondoljunk is a globalizáció, a kapitalizmus és a demokrácia kapcsolatáról, magát a jelenséget – Kellner szerint – el kell fogadnunk. Az egyre újabb és újabb technológiák a jövő domináns erői, így hiábavalónak tartja az ezek ellen való küzdelmet. Szerinte az oktatással foglalkozó kritikai gondolkodók feladata az, hogy a „felülről történő globalizáció” formáival szembeni ellenállás formáit megtalálják, és hogy képessé tegyék az egyéneket a globalizált világ megértésére és az ebben való cselekvésre. Az internet példáján illusztrálja az új technológiák ellentmondásos voltát – ezek a jelenségek nem skatulyázhatók be egyértelműen a demokráciát, a nyilvánosságot, a részvételt erősítő vagy gyengítő kategóriákba, éppen ezért az oktatáskutatók feladata megtalálni, hogy ezeknek a technikáknak melyek azok a tulajdonságai, amelyek képessé tehetik őket arra, hogy a progresszív oktatás formái és a demokratizálódás szolgálatába állítsák őket. Sajnálatosnak és egyenesen felelőtlennek tartja azt a jelenséget, hogy a legtöbb kritikai gondolkodó technika-ellenes.² Elég, ha csak a kötetben szereplő György Széll írásának egyes

2 A technika kritikusai között az egyik legfontosabb idevágó elméletet Neil Postman fejti ki, lásd pl.: Postman, N. (1993) *Technopoly: The Surrender of Culture to Technology*. New York, Vintage Books.

elemekre gondolunk itt, aki a számítógépes rendszereknek a munka világában betöltött elidegenítő szerepére utal. Kellner szerint azonban az új technológiák nem feltétlenül gonosz erők, amelyek ellen küzdeni kell. Kifejezetten hozzájárulhatnak például a hegemonia jelenségeinek ellensúlyozásához, hiszen ezek a rendszerek egy sor újításnak köszönhetően egyre inkább decentralizálttá, ezáltal az egyének által jobban irányíthatóvá, átláthatóvá válhatnak. Ez nemcsak az intézményes oktatás világában vezethet kézzelfogható eredményekhez, de a tudás-átadást is forradalmasítja, hiszen az internet máris több embernek, több információt és tudást juttat el, mint bármelyik korábbi intézmény a világtörténelemben. Éppen ezért a progresszív oktatáspolitikai célja nem lehet más, mint az új technológiákhoz való hozzáférés biztosítása mindenki számára, a digitális szakadék betemetése. Kellner szerint a pedagógiának éppoly radikálisnak kell lennie, mint amilyen radikálisak a jelenleg zajló technológiai átalakulások. Az iskola nem hagyhatja figyelmen kívül az újfajta technológiákat; nemcsak írni-olvasni kell megtanítani a gyerekeket, hanem a különböző új médiumokat használni is. Mint minden újítás esetében, a jelenlegi új technológiákra is igaz az, hogy a privilegizált csoportok tagjai könnyedebben férhetnek hozzájuk; éppen ezért az oktatási rendszer egyik nagy kihívása, hogy általános hozzáférést teremtsen, és kialakítsa a szükséges kompetenciákat, ellenkező esetben a meglévő társadalmi egyenlőtlenségek rohamosan tovább nőhetnek. Kellner tehát, ellentétben a kritikai baloldal sok más gondolkodójával, egyáltalán nem technofób, és arra figyelmeztet, hogy egy-egy új technológia megjelenése mindig is hasonlóan nagy indulatokat váltott ki mind az elemzők, mind általában az emberek körében, mintha az emberek ilyenkor összes fantáziájukat, félelmüket, reményüket és álmukat belevetítenék az új jelenségbe. A politológusoknak, oktatással foglalkozóknak azonban nem ez a feladatuk, hanem az, hogy feltérképezzék az új technológiáknak azokat a tulajdonságait, amelyek ösztönözhetik a demokratikus részvétel különböző formáit, hiszen az e-mail, az internetes fórumok használata mind egyfajta „alulról építkező globalizációt” erősíthet, szemben a Kellner által is vesélyesnek tartott „felülről jövő globalizációval”.

Bár nem használja a kifejezést, de a felülről jövő globalizációt támadja a radikális baloldali kritikus, Peter McLaren is a kötetben található cikkében (*Critical Pedagogy in the Shadow of Terror: A Marxist Educator's Reflections from Ground Zero*), amely a legradikálisabb, de ugyanakkor a legkoherensebb elméletet és következtetéseket tartalmazza a kötetben. Egy olyan világban élünk, amelynek az értelmezése és az irányítása a „szakértőkre” van bízva, állítja. Mindezt a politikai diskurzus és a média számlájára írja. Úgy értékeli, hogy Amerikában a helyzet 2001. szeptember 11. óta tovább romlott: nemcsak a demokratikus részvétel mint pozitív érték megjelenésének esélyei csökkentek, hanem a reflexív, kritikai gondolkodás akár kockázatosabb is válhat a jelenlegi amerikai társadalomban, ahol könnyen hazafiatlannak, Amerikai-ellenesnek bélyegződhetnek az efféle gondolatok. Csakúgy, mint Kellner, McLaren is a kapitalizmus és a demokrácia kapcsolatát boncolgatja. Az amerikai iskola, írja, az egyik legbiztosabb bástyája a jelenlegi neoliberális berendezkedés legitimitásának, mivel azt tanítja, hogy a kapitalizmus egyenlő a demokráciával; ha a kapitalizmus gyengül, a demokrácia bukásra van ítélve. Azaz, a szocializáció egyik legfőbb mondanivalója, hogy a piaci alapon működő világot kell támogatni; a piaci alapon működő egészségügyet, iskolarendszert stb.; az egalitáriánus közoktatás modellje ekképpen naivnak és utópisztikusnak tűnik. A neoliberalizmus érvrendszeréből az következik, hogy az állam kivonul a jóléti szektorból, helyét magánkezdeményezéseknek adja át. Ezáltal azonban ahhoz is hozzájárul, hogy az iskolai oktatás legfőbb céljává az váljon, hogy minél jobban kielégítse a gazdaság szükségleteit, mintha az oktatási rendszer valójában csupán a gazdaság egyik alrendszere lenne. McLaren marxista felfogása szerint a kapitalista társadalmakban a „humán erőforrás” fejlesztése éppen azért állhat annyira központi szerepben, mert a kapitalista világban az oktatási rendszer feladata a munkaerő fejlesztése, egyre nagyobb értékűtöbblet előállítására az egyre jobban képzett munkaerő által. A neoliberális korszak iskolája tehát hozzájárul ahhoz, hogy az emberek adaptálódjanak a globális kapitalizmus rendszeréhez; a McLaren nevével is fémjelzett „kritikai pedagógia” irányzata viszont éppen arra törekszik, hogy a diákokat „kritikailag adaptálhatatlanná”

tegye ehhez a rendszerhez, és az iskolát a megértés, a reflexivitás helyszínévé változtassa: egy olyan intézménnyé, amely segít a mindennapi élet eseményeit megérteni, nagyobb geopolitikai kontextusba helyezni.

Egy kifejezetten érdekesen válogatott tanulmánykötetet tarthat a kezében az olvasó. Külön dicséretes a szerkesztőknek azon igyekezete, hogy interdiszciplinárisra tegyék a kötetet. Így a különböző témákkal foglalkozó szociológusok, politológusok, oktatáskutatók írásai egymást sokszor kiegészítik, egymásra rímelnek. Különösen példamutató a magyar olvasó számára az az általános szemlélet, amely végigvonul a kötetben: a szerzők az oktatás világát, az iskolát mint intézményt nem „öncélúan”, hanem szélesebb kontextusba helyezve vizsgálják. Már csak ennek a mentalitásnak a megnyilvánulása miatt is érdemes kézbe venni a kötetet. Mindez azt a hitet kell, hogy megerősítse az olvasóban, hogy a különböző iskolai jelenségekre irányuló vizsgálatok eredményei, az iskolák működése, a pedagógiai módszerek megfigyelése során szerzett tapasztalatok önmagukban nem elégíthetik ki a kutatót; mindezek igazi jelentősége akkor mutatkozhat meg, ha valamilyen társadalmilag releváns jelenséggel kapcsolatban vizsgáljuk őket – jelen esetben a politikai szocializáció, a politikai kultúra alakulásával kapcsolatban.

(*Sünker, H.; Farnen, R.; Széll, Gy. [eds]: Political Socialisation, Participation and Education. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2003.*)

Berényi Eszter

KÉZIKÖNYV SZABADSÁGHARCOSOKNAK

Gene Sharp számos egyetem oktatójaként és az Albert Einstein Intézet munkatársaként már évtizedek óta vizsgálja az erőszakmentes konfliktuskezelés és a diktatúrák lerombolásának lehetőségeit. Munkáit számos nyelvre lefordították, közöttük az elmúlt évek legnagyobb diktatúraellenes konfliktusaiban részt vevő népek nyelveire is. Műve az A. Einstein Intézet gondozásában jelent meg. Az Intézet küldetése az erőszakmentes konfliktuskezelés elméletének és gyakorla-

tának terjesztése világszerte, kutatásokkal, az eredmények közkinccsé tételével és a konfliktusban élő csoportokkal való kapcsolattartással. A könyv ennek megfelelően, miközben elméleti alapossággal járja körül a témát, kifejezetten gyakorlati tanácsokkal kíván szolgálni az elnyomottak számára az erőszakmentes cselekvésről, arról, hogy hogyan lehet megelőzni a diktatúrák kialakulását, illetve lerombolni azokat.

A szerző nagyon határozottan kijelöli előfeltelezett értékeit. A diktatúrákat egynek tekinti a halállal és a destrukcióval. Ezzel együtt a szerző határozott véleménye szerint a diktatúrák, ha komoly munka és áldozatok árán is, de biztos megelőzhetőek illetve megdönthetőek a bennük élő életének feláldozása nélkül is. A mű voltaképpeni témája az, hogy a legkevesebb élet feláldozása és szenvedés mellett mi a leghatékonyabb módja a diktatúrák lerombolásának.

A könyv tehát a terepen is használható; „egyszerű” olvasóin túl felelős, az erőszakot elutasító, népüket diktatúrából demokráciába vezetni kívánó szabadságharcosokat lát el a gyakorlatban már hasznosnak, illetve az átlagosnál hasznosabbnak bizonyult eszközökkel és tanácsokkal, amelyek segítségével hatékonyan lehet elősegíteni a diktatúra bukását, a demokrácia kiépülését és ugyanakkor megakadályozni, hogy a diktatúra helyébe új diktatúra épülhessen ki. Jellemző, hogy a magyar nyelvben igazából szó sincsen azokra az emberekre, akiket a mű megcéloz. A felszabadító szónak kellemetlen csengetése van, a forradalmár vagy szabadságharcos szó pedig valamiféle harcban lobogó tartalmat hordoz, szemben a mű a hagyományos értelemben vett harcot elvi és praktikus okokból is elutasító álláspontjával.

A szerző egyik alapélménye, hogy a diktatúrák, ha eltökélt és aktív emberekkel kerülnek szembe, szinte törvényszerűen összeomlanak. Ugyanakkor a hosszú idők óta diktatúrában élőkhöz már belenevelték a diktatúrát. Hiányoznak a társadalomnak a hatalomtól független vallási szociális, politikai és gazdasági intézményei, az atomizálódott emberek itt nem bíznak egymásban és nem tudnak együtt küzdeni a szabadságért. Majdnem ugyanez a helyzet a frissen megszűnt diktatúrákban, ahol a gyors változások hoznak létre anomikus állapotot, ráadásul eközben pártok, egyének és más aktorok fenekednek hatalomért. Mindkét esetben egy